9 ચક્રવાકમિથુન

મણિશંકર ભટ્ટ 'કાન્ત'

(જન્મ : 20-11-1863; અવસાન : 16-06-1923)

કવિ, નાટ્યકાર શ્રી મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ 'કાન્ત'નો જન્મ અમરેલી જિલ્લાના ચાવંડ ગામમાં થયો હતો. વિદ્યા અને વ્યવસાયનાં કેટલાંક વર્ષો તેઓ મુંબઈમાં રહેલા. તેમણે શિક્ષક, અધ્યાપક, આચાર્ય અને શિક્ષણાધિકારી તરીકે જુદાં જુદાં સ્થળોએ પોતાની સેવાઓ આપી હતી. 'પૂર્વાલાપ' એમનો એકમાત્ર કાવ્યસંગ્રહ છે. ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યને એમના કાવ્યસંગ્રહ તેમજ તેમાંનાં ખંડકાવ્યોથી વિશેષ સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે. 'ઉપહાર', 'સાગર અને શશી' જેવાં ઉત્તમ સૉનેટ તેમજ ઊર્મિકાવ્ય સાથે તેમણે ઉત્કૃષ્ટ ખંડકાવ્યો, દેશભક્તિનાં કાવ્યો તેમજ સુંદર પ્રાર્થનાઓની ભેટ ધરી છે. એમની સર્જકપ્રતિભા 'ખંડકાવ્યો'માં સોળે કળાએ ખીલેલી જોવા મળે છે. સંઘર્ષને અંતે પણ પ્રેમપ્રાપ્તિ મુશ્કેલ છે, જીવનનિયતિની પ્રબળતાને પરિણામે પ્રાપ્ત થતી કરુણા એમની કવિતાને ચિરકાલીન બનાવે છે.

ચક્રવાકમિથુનને કવિએ મનુષ્યપ્રેમની મૂર્તિરૂપ કલ્પ્યું છે. અહીં પક્ષીયુગલનો અનિવાર્ય વિયોગ એ મનુષ્યચિત્ત અને સૃષ્ટિક્રમ વચ્ચેના વિરોધાભાસને પ્રગટ કરે છે. દિવસ દરમિયાન પક્ષીયુગલ સુખની ક્ષણો માણી શકે છે, પરંતુ સૂર્યાસ્તની સાથે જ બંનેને વિખૂટાં પડી જવું પડે છે, એ જ એમની નિયતિ છે.

પરસ્પર વિયોગે ઝૂરતા આ યુગલના પ્રણયની તૃપ્તિ થવી શક્ય નથી, માટે ચક્રવાકી ચક્રવાકને કહે છે, 'ચાલો, આપણે એવા સ્થળે ચાલ્યાં જઈએ જ્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ લાંબા સમય સુધી રહેતો હોય', ત્યારે ચક્રવાક ચક્રવાકીને કહે છે, 'હે પ્રિય સખી! જ્યાં દિવસો લાંબા હોય ત્યાં રાત્રીઓ પણ લાંબી જ હોવાની, માટે પ્રણયસુખની આશા જ ઠગારી છે' અને અંતે સૂર્યને ઝંખતું આ યુગલ આકાશમાં ઊંચે ને ઊંચે ઊડે છે. આખરે પંખીયુગલ સૂર્યાસ્ત થતાં અંધકારભરી ખીણમાં ઝંપલાવે છે, ત્યાં એમને દિવ્ય પ્રકાશનાં દર્શન થાય છે.

આ દિવ્ય પ્રકાશનું દર્શન કવિની સ્વિડનબોર્ગી ધર્મશ્રદ્ધાના પરિણામરૂપ છે, તેમની ઈશ્વરસંબંધી બદલાયેલી માન્યતાનું એ પરિણામ છે. તેમની ઈશ્વરસંબંધી ધર્મશ્રદ્ધા બદલાઈ નહોતી ત્યારે ખંડકાવ્યની અંતિમ પંક્તિ હતી : 'કયહીં **ચેતન** એક દીસે નહીં!'- ધર્મશ્રદ્ધા બદલાતાં પંક્તિમાં ફેરફાર થયો : 'કયહીં **અચેતન** એક દીસે નહીં!' એક પંક્તિના આ ફેરફારથી સમગ્ર કાવ્યની અર્થચ્છાયા બદલાઈ ગઈ. કાન્તની સર્જનશક્તિ તેમજ કાવ્યસામર્થ્યનું આ જ્વલંત ઉદાહરણ છે. ચક્રવાકયુગલની બીજી દુનિયાની ખોજ સફળ થાય છે. સર્વત્ર પ્રકાશમય ચૈતન્ય જ જણાવા લાગે છે. આ રચનામાં ભાવાનુકૂળ છંદોવિધાન થયું છે, જે નોંધનીય છે.

પ્રસરી રહી ચોપાસ શાખાઓ શૈલરાજની:
ન જણાય, જશે કેવી સંધ્યા એ મધ્ય આજની !

સરિતાનાં જલ કૃષ્ણ જરા થયાં,
કિરણ સૂર્ય તણાં શિખરે ગયાં,
સભય નાથ પ્રિયા હૃદયે ધરે;
વિરહ સંભવ આકુલતા કરે !

ઝાંખાં ભૂરાં ગિરિ ઉપરનાં એકથી એક શૃંગ,
વર્ષાકાલે જલધિજલનાં હોય જાણે તરંગ !
પાસે સામે તમ પ્રસરતાં એક ઉદ્‌ગ્રીવ જોય,
ભીરુ શ્યામા પણ નયનમાં આવતું અશ્રુ લ્હોય.

વિહગયુગ્મ કિશોર રસજ્ઞ એ,
રસ મહીં જ પરસ્પર મગ્ન એ,
નિભૃત અત્ર અહર્નિશ આવતું,
રમણ આચરવા મન ભાવતું !

ઊંચે બેસી રવિઉદયને જેહ સાથે વિલોકે,
ઘેલાં જેવાં ક્ષણ સ્મૃતિ થતાં જે દીસે હર્ષશોકે;
ઘાટાં ભીનાં વિટપ પર એ ત્યાં નિહાળે સુવર્ણ,
માણિક્યોથી ગ્રથિત સરખાં રમ્ય જ્યાં થાય પર્ણ.

હરિત નીલ સુદૂર વનસ્થલી -
પર મળી સુકુમાર મૃગો રમે;
ઉપવનો તણી સંવૃત આવલી -
મહીં જવા પ્રણયી તરુણો ભમે !

નાનાં નાનાં ક્યહીં શુચિ સરો, કચ્છ ઉત્તાન રમ્ય,
સ્નેહે જોવા થકી ઊપજતી ભાવના કૈં અગમ્ય !
આઘું આઘું મુદિત રવનું ચિત્ર સંગીત થાય,
શાનો ક્યાંથી કંઈ નીસરતો મિષ્ટ આમોદ વાય !

અસર સુંદર અદ્‌ભુત રંગની,
સકલ સૃષ્ટિ નવીન ખરે બની;
રવિમરીચિ બધે હિમને હરે,
ગહનમાં તદનંતર ઊતરે.

શાખાઓમાં તરુવરતણી ચક્રવાકી છુપાતી,
શોધી કાઢે દયિત નયનો, જોઈને હૃષ્ટ થાતી;
ચંચૂ ચંચૂ મહીં લઈ પછી પક્ષને પક્ષમાં લે.
ક્રીડા એવી કંઈ કંઈ કરે મૌગ્ધ્યમાં દંપતી તે.

સુયુત બે ચરણો થકી ઊડતાં,
પવનથી પડતાં કંઈ બૂડતાં;
વિમુખ એકલી ન્હાતી પ્રિયા-શિરે,
પતિ જઈ અભિષેક કદી કરે.

કાંઠે બેસી નજર કરતાં આત્મછાયા જણાય,
બીજાની ત્યાં પ્રતિકૃતિ ભણી એક દૃષ્ટિ તણાય;
પૂરાં અંગો નહિ કંઈ દીસે, પ્રેમ તો તોય વાધે,
જોતાં જોતાં મુખ અવરનું ગાઢ આશ્લેષ સાધે !

પ્રણયની પણ તૃપ્તિ થતી નથીઃ
પ્રણયની અભિલાષ જતી નથીઃ
સમયનું લવ ભાન રહે નહીંઃ
અવધિ અંકુશ સ્નેહ સહે નહીં !

હાવાં રક્તદ્યુતિ ઊડી જતાં થાય વૃક્ષો સરોષ,
હાવાં ઠંડી મૃદુ વહનથી સૂચવે છે પ્રદોષ;
આકાશે જ્યાં હતી વિચરતી દેવતાઓ ત્યહીંથી,
જાગ્યાં પ્રેમી વિરલ સુખની મોહનિદ્રા મહીંથી.

વિરહસંભવને વીસર્યાં હતાં,
બની નિરંકુશ બેય ફર્યાં હતાં;
જવનિકા ત્રુટતાં સ્મૃતિનાશની,
નિકટ મૂર્તિ ઊભી વિધિપાશની !

અનુભવે, ન છતાં, ક્ષણ એક તે,
વિવિશ, મૂઢ, નિરાશ જ છેક તે;
સહુ થનાર ક્રમે નજરે વહ્યું,
રુદન અંતરમાં ઊછળી રહ્યું !

અંધારાનાં પ્રલયજલથી યામિની પૂર્ણ ઘોર,
સ્વેચ્છાના વા કુટિલ કૃતિના મંદ્ર અવ્યક્ત શોર,
ઊંડાણોમાં પડી સૂઈ જતો નિષ્ઠુરપ્રાણ કાલ;
આભાસોથી થતું યુગલ ઉન્મત્ત એ સ્નેહબાલ !

થઈ તથાપિ વિમુક્ત પ્રયાસથી,
લઈ વિદાય નદીતટ પાસથી;
મિથુન એહ ચડે અવકાશમાં,
સ્થિતિ કરે દિનતેજ-સકાશમાં.
અવર કાંઈ હવે નથી દેખતાંઃ
અવર કાંઈ હવે નથી લેખતાંઃ
ચપલ, આખરની, ક્ષણ એ છતાં,
ઉભય જીવન એક થતાં દીસે!

ધીમે ધીમે ગતિ કરી જતો પશ્ચિમે સૂર્ય જેમ,
ઊડી બંને ગ્રહણ કરતાં ઉન્નત સ્થાન તેમ;
દૃષ્ટિ પ્રેરે વિતત ગગને, કાંતિ કૈં ના જણાય,
આછી આછી રસરહિત ત્યાં વાદળીઓ તણાય.

ઉદધિને રવિબિંબ હવે અડે.
અતિ સમુચ્છ્રિત તેય હવે ચડે,
ક્ષણ લગી પરિરંભ કરી રહે,
હૃદય કંપિત સાથ ધરી રહે !

રોમે રોમે વિરહભયની વેદનાથી બળે છે,
છૂટી છૂટી, સહન ન થતાં, મત્ત પાછાં મળે છે;

વેળા થાતાં વિધિદમનની ગાત્ર ખેંચાય સામાં,
પ્રેમી બંને ધૃતિ અતિ છતાં થાય સંમૂઢ આમાં.

ટળવળે નીરખી રચના વને,
તરફડે સમજી રચનારનેઃ
શ્વસન દુઃખિત છેવટે સારતી,
પ્રિયતમા વચ આમ ઉચારતીઃ

''પાષાણોમાં નહિ નહિ હવે આપણે, નાથ! રહેવું,
શાને આવું, નહિ નહિ જ, રે! આપણે, નાથ! સ્હેવું ;
ચાલો એવા સ્થલ મહીં, વસે સૂર્ય જેમાં સદૈવ,
આનાથી કૈં અધિક હૃદયે આર્દ્ર જ્યાં હોય દૈવ!''

પ્રવદતાં અટકી ગઈ એ અહીં,
અધિક ધીરજ ધારી શકી નહીં;
થઈ નિરાશ હવે લલના રુવે,
મૃદુલ પિચ્છ થકી પ્રિય તે લ્હુવે!
પણ હજી દિન શેષ રહ્યો જરા,
નજર ફેરવી જોઈ બધી ધરા;
પ્રણયવીર લહી સ્થિરતા કહે,
અગર જો રુજ અંતરમાં સહે : --

હા ! શબ્દો આ સરલ સરખા, મર્મને તીવ્ર ભેદે,
ગર્ભાત્માને સ્ફુરિત કરતા ધૈર્યને છેક છેદે;
'લાંબા છે જ્યાં દિન, પ્રિય સખી! રાત્રિયે દીર્ઘ તેવી,
આ ઐશ્વર્યે પ્રણયસુખની, હાય! આશા જ કેવી!,

અવર કાંઈ ઉપાય હવે નથીઃ
વિરહ, જીવન, સંહરીએ મથીઃ
ગહનમાં પડીએ દિન દેખતાંઃ
નયન મીંચી કરી દઈ એકતા!'

પાછું જોતાં દ્વિજયુગલને અન્યથા થાય ભાસ,
ઊંડું ઊંડું દિનકર સમું કૈંક દેખાય હાસ;
'આહા! આહા! અવર દુનિયા ધન્ય!' એ બોલતામાં,
નીચે નીચે ઊતરી પડતું વેગથી દંપતી ત્યાં!

અધિક એહ પ્રકાશ થતો જતો,
જવ જનાર તણો વધતો જતો;
અમિત એ અવકાશ તણી મહીં,
ક્યહીં અચેતન એક દીસે નહીં!

'પૂર્વાલાપ'માંથી

શબ્દાર્થ

પ્રસરી વિસ્તરી **ચોપાસ** ચારે બાજુ **શાખાઓ** (અહીં) પર્વતની હારમાળા **શૈલરાજ** પર્વતરાજ **સરિત** નદી **કૃષ્ણ** શ્યામ, કાળું **જરા** થોડો **સભય** ભય સાથે **શૃંગ** શિખર, ટોચ **જલધિજલ** સમુદ્રનાં પાણી **તમ** અંધારું **ઉદ્ગ્રીવ** ઊંચી ડોકે **ભીરું** ગભરું **લ્હોય** લૂછે **વિહગયુગ્મ** પંખીનું જોડું **રસજ્ઞ** રસને જાણનાર, રસિક **મગ્ન** તલ્લીન **નિભૃત** નિર્ભય **અત્ર** અહીં **અહર્નિશ** દિનરાત **રમણ** વિલાસ, ક્રીડા **રવિ** સૂર્ય **વિલોકે** જુએ **દીસે** દેખાય, ભાસે **વિટપ** ડાળી **માણિક્યોથી ગ્રથિત** માણેકથી ગ્રંથેલાં-જડેલાં **રમ્ય** રમણીય **વનસ્થલી** અરણ્ય, જંગલ **મૃગ** હરણ **સંવૃત્ત** આચ્છાદિત, ઢાંકેલું, ઢંકાયેલું **આવલી** હાર, પંક્તિ **શુચિ** શુદ્ધ, પવિત્ર **સરો** સર, સરોવર **કચ્છ** (અહીં) કિનારો, કિનારા પરનો પ્રદેશ, હંમેશ જ્યાં પાણી રહે એ પ્રદેશ **ઉત્તાન** પથરાયેલું, ફેલાયેલું **અગમ્ય** જે ન જાણી શકાય તેવું, અજાણ **મુદિત** આનંદિત **રવ** અવાજ **મિષ્ટ** મીઠું, મધુર **આમોદ** આનંદ, સુગંધ (અહીં) સુગંધી પવન **રવિમરીચિ** સૂર્યનાં કિરણ **ગહન** ઊંડાણ **તદનંતર** ત્યાર પછી, તે પછી **ચક્રવાકી** ચક્રવાકની માદા, એક પક્ષી, ચકવાની માદા **દયિત** પ્રિય, પ્રીતમ **હૃષ્ટ** પ્રસન્ન **મૈગ્ધ્ય** મુગ્ધતા **સુયુત** બરાબર-સારી રીતે જોડાયેલું **અભિષેક** જલધારા **પ્રતિકૃતિ** છબિ, નકલ **ભણી** તરફ, બાજુએ **વાધે** વધે, વૃદ્ધિ થાય **અવર** ઇતર, બીજું, અન્ય **આશ્લેષ** આલિંગન, ભેટવું તે **સાધે** સિદ્ધ કરે, લાભ ઉઠાવી લે, ઉપયોગ કરી લે **અભિલાષ** ઉત્કટ ઇચ્છા **લવ** સહેજેય, જરા **અવધિ** હદ, નિશ્ચિત સમય **અંકુશ** દાબ, કાબૂ **હાવાં** હવે **રક્તદ્યુતિ** રાતો-લાલ પ્રકાશ (સંધ્યા ટાણાનો) **સરોષ** રોષ સાથે (અહીં) ઝાંખાં **પ્રદોષ** સંધ્યાકાળ **જવનિકા** પડદો **વિધિપાશ** નસીબનું બંધન, દુર્ભાગ્ય **વિવિશ** વિવશ, પરાધીન, વ્યાકુળ **મૂઢ** સ્તબ્ધ, મોહવશ **યામિની** રાત્રી **ઘોર** બિહામણું, ગાઢ **વા** અથવા, કે **કુટિલ** છળવાળું, કપટી **ઉન્મત્ત** ભાન ભૂલેલું **તથાપિ** તોપણ **મિથુન** જોડું, જોડ **ચપલ** ચંચલ **ઉભય** બંને **વિતત** વિસ્તરેલું, વ્યાપેલું, ફેલાયેલું **કાંતિ** તેજ, નૂર, દીપ્તિ **ઉદધિ** સમુદ્ર **સમુચ્છ્રિત** ઊંચે ચડેલું **પરિરંભ** આલિંગન **વેળા** સમય, વખત **વિધિદમન** ભાગ્યદેવતાનું દમન, દુર્ભાગ્ય **ગાત્ર** અંગ **ધૃતિ** ધીરજ **સંમૂઢ** સંમોહિત થવું, ગાઢ મોહમાં પડવું **વચ** વચન **સદૈવ** હંમેશ **આર્દ્ર** ભીનું (અહીં) કરુણાવાળું **દૈવ** નસીબ **પ્રવદતાં** વદતાં, બોલતાં **લલના** સુંદર સ્ત્રી (અહીં) ચક્રવાકી **મૃદુલ** મૃદુ, કોમળ, સુંવાળું **શેષ** બાકી રહેલું **રુજ** પીડા, વેદના **ગર્ભાત્માને** અંતરાત્માને **સ્ફુરિત** પ્રગટેલું **ઐશ્વર્ય** (અહીં) ભૌતિક દુનિયામાં, સંસારમાં **સંહરીએ** (અહીં) પૂરું કરીએ **અન્યથા** બીજી રીતે **ભાસ** આભાસ (અહીં) સરખાપણું, - ના જેવું દેખાવું તે **દિનકર** સૂર્ય **હાસ** હાસ્ય, હસવું તે **અમિત** અમાપ **અચેતન** ચેતન વિનાનું, નિષ્પ્રાણ

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) ચોપાસ કોની શાખાઓ પ્રસરી રહી છે?

(2) દિવસના કયા પ્રહરની વાત કાવ્યના કેન્દ્રમાં છે ?

(3) કવિએ 'વિહગયુગ્મ' શબ્દ કોના માટે પ્રયોજ્યો છે?

(4) ચક્રવાકી ક્યાં છુપાઈ જાય છે?

(5) સ્નેહબાળ યુગલ કોનાથી ઉન્મત્ત થાય છે?

(6) 'ચાલો એવા સ્થલમહીં', વસે સૂર્ય જ્યાં સદૈવ' - આ પંક્તિ કોણ બોલે છે?

2. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર ઉત્તર લખો :

(1) ચક્રવાકી ચક્રવાકને ક્યાં જઈ વસવાનું કહે છે? શા માટે?

(2) ચક્રવાક ચક્રવાકીને બીજે નહિ વસવા અંગે શું કારણ આપે છે?

(3) ચક્રવાક-ચક્રવાકી માટે કવિએ કયા કયા શબ્દો વાપર્યા છે?

3. મુદ્દાસર નોંધ લખો :

(1) ચક્રવાક-ચક્રવાકીના જીવન ઉપર રહેલો નિયતિનો પ્રભાવ વર્ણવો.

(2) 'ચક્રવાકમિથુન' ખંડકાવ્યનો અંત.

વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ

- પક્ષીસૃષ્ટિના સંદર્ભમાં ચક્રવાક-ચક્રવાકીનો પરિચય મેળવો.
- 'કાન્ત'ની 'ઓ હિન્દ દેવભૂમિ' કવિતાનું પ્રાર્થનાસભામાં ગાન કરો.
- 'કાન્ત'ના એકમાત્ર કાવ્યસંગ્રહ 'પૂર્વાલાપ' દ્વારા તેમનો પરિચય મેળવો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

આ કાવ્ય સાથેનો કૃતિપરિચય વાંચો. ઈશ્વર સંબંધી માન્યતા બદલાતાં કવિએ 'ચેતન'નું 'અચેતન' કર્યું. માત્ર 'અ' ઉમેર્યો ત્યાં આખા કાવ્યના ભાવાર્થ ઉપર એની અસર થઈ. અહીં 'અ' પ્રત્યય વિરોધવાચક નથી, પણ અભાવદર્શક છે એની નોંધ લેવી. આપણે પ્રત્યયોનો અભ્યાસ કર્યો છે, એ સંદર્ભે આ કાવ્યની સંસ્કૃત પ્રચુર પદાવલિઓનો અભ્યાસ કરો.

કવિએ ભાવને અનુરૂપ કે અનુકૂળ છંદની માવજત કરી છે. શરૂઆતની બે પંક્તિ અનુષ્ટુપમાં છે, એ પછી ક્યાંય અનુષ્ટુપ નથી. એમાં 'સજીવારોપણ' અને વર્ણાનુપ્રાસ અલંકાર કાવ્યાર્થને કેવી રીતે વ્યાપ અને ઊંડાણ આપે તે જુઓ :

કવિએ શબ્દ પાસેથી એક શિલ્પીનું કામ લીધું છે તે માટે એક દૃશ્ય જુઓ :

'પાસે સામે તમ પ્રસરતાં એક ઉદ્ગ્રીવ જોય,
ભીરુ શ્યામા પણ નયનમાં આવતું અશ્રુ લ્હોય.'

પ્રાસ જુઓ. ઊંચી દૃષ્ટિ કરીને 'જોવાનું' છે, પણ નિયતિ જ એવી છે કે માત્ર 'આંસુ' જ લ્હોવાનાં છે. કવિએ 'અંધકાર'નો સમાનાર્થી 'તમ' પસંદ કર્યો છે અને ચક્રવાકી માટે 'શ્યામા' નિયતિનું નિમિત્ત પણ 'અંધકાર' છે. 'પાસે સામે' શબ્દોથી દૃષ્ટિ સામેનો વ્યાપ પ્રગટ થાય છે. આવા તો અનેક ભાવ કે અર્થની પુષ્ટિ કરતાં દૃશ્યો કવિસર્જનનો વિશેષ છે.

સાથે સાથે મંદાક્રાન્તા છંદ દ્વારા યુગલનું મંદ મંદ આક્રંદ આપણા ચિત્તને યુગલ સાથે તદાકાર કરી દે છે. જ્યાં જ્યાં મંદાક્રાન્તા છંદ કવિએ પ્રયોજ્યો છે, ત્યાં 'ભાવ' આક્રંદરૂપે વ્યક્ત થયો છે, વ્યથા છે, સંતાપ છે.

ભાષા-અભિવ્યક્તિની બીજી છટાઓ શોધો.

શિક્ષક પ્રવૃત્તિ

- 'ચક્રવાકમિથુન'નો ખંડકાવ્ય તરીકે પરિચય આપો.
- નિર્દોષ પ્રેમ અને સમર્પણભાવ વિશે અવતરણસંગ્રહ તૈયાર કરાવો.
- સમાજવ્યવસ્થાની નકારાત્મકતા કે રૂઢિચુસ્તતાનો ભોગ બનવા છતાં સ્નેહનું સ્વાર્પણ કરનારા સમજદાર લોકો ત્યાગના કારણે જ અમર બને છે તે સમજાવો.
- કાવ્યમાંના પ્રકૃતિવર્ણનની નોંધ કરાવો.
- કાવ્યમાં વપરાયેલા છંદોને ભાવાનુસાર સમજાવો.
- જાણીતા પક્ષીવિદ્‌ને શાળામાં બોલાવી વ્યાખ્યાન ગોઠવો.

•